

GAZÂLÎ VE LEVINAS FELSEFELERİNDE
YÜZLEŞME AHLAKI

Şengül ÖZDEMİR

ESki
reni
YAYINLARI

Eskiyeni Yayınları: 131

GAZÂLÎ VE LEVINAS FELSEFELERİNDE
YÜZLEŞME AHLAKI

Şengül ÖZDEMİR

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
VADİ GRAFİK TASARIM VE REKLAMCILIK LTD. ŞTİ.
İvedik Org. San. 1420. Cad. No: 58/1
Yenimahalle/ANKARA • Tel: (0312) 395 85 71
(Sertifika No: 47479)

1. Baskı: Ağustos 2022

ISBN: 978-625-7673-43-3

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mahallesi Boyacılar Sokak No: 14/1
Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

GAZÂLÎ VE LEVINAS FELSEFELERİNDE
YÜZLEŞME AHLAKI

Şengül ÖZDEMİR

Ankara 2022

Şengül ÖZDEMİR

03.08.1983 tarihinde Üsküdar'da doğdu. Zeytinburnu İmam Hatip Lisesi'nden sonra Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2006 yılında mezun oldu. 2014 yılında OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda "Çevre Etiğinin Dilsel Boyutu: Felsefi Bir Analiz" başlıklı teziyle Yüksek Lisans programını bitirdi. 2021 yılında da OMÜ Sosyal Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda "Gazâlî ve Levinas Felsefelerinde Yüzleşme Ahlakı" başlıklı doktora tezini tamamladı. 2016 yılından beri Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır.

*Maddi manevi desteđiyle her daim yanımda olan
kıymetli anne ve babama ...*

İÇİNDEKİLER

SİMGELER VE KISALTMALAR -----	8
SUNUŞ -----	9
ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR -----	13
1. GİRİŞ -----	17
1.1. Farklı Pratiklerin Ahlaki Yüzleşme İmkânı Olarak “Açık Alan” Tasavvuru-----	17
2. MUTLAK ÖZDEŞLİK ZEMİNİNDE AHLAK PROJESİYONU: GAZÂLÎ -----	37
2.1. Mutlak Özdeşliğin Transandantal Tecellisi (Nur Metafiziği)-37	
2.1.1. Mutlak Ben Olarak Tanrı'nın Ontolojik/Kozmik Tezahürü-----	54
2.1.2. Mutlak Ben Olarak Tanrı'nın Dilsel-Ahlaki Tezahürü84	
2.2. Farklılığın Sembolik-Arızı Karakteri -----	116
2.2.1. Araf/Gölge Sorunu Olarak Farklılık -----	134
2.2.2. Ahlaki Bilinç ve Sorumluluğun Teşekkülünde Referans Sorunu -----	162
3. ÖTEKİNİN SONSUZLUĞU ZEMİNİNDE AHLAK PROJESİYONU: LEVINAS -----	191
3.1. İlk Felsefe Olarak Ahlak Kurgusu-----	191
3.1.1. Ontolojik Felsefenin Bir Eleştirisi Olarak “Yüz” (Face) Etiği -----	210
3.1.1.1. Fenomenolojiyi Aşma Çabası: Eros ve Babalık ----	215
3.1.1.2. Ontolojinin Aşılması: Mutlak Başkalık Tasavvuru	224
3.1.2. Yüzün Rehinesi Olarak Ahlaki Eylem Alanı -----	230

3.1.2.1. Sorumluluğun Dilsel Referans Noktası: Söyleme ve Söylenmiş Olarak Dil-----	236
3.1.2.2. Sorumluluğun Dışsal Mutlak Referans Noktası: Sonsuz Fikri ve Kitabi Hikmet-----	248
3.2. Ahlaki Bilinç Bağlamında Ahlaki Sorun ve Açık Alan Diyalektiği -----	260
3.2.1. Bilincin Dilselliği ve Açık Alanın Ahlaki Karakteri --	281
3.2.2. Farklılıkların Ahlaki Sorun Ekseninde Yüzleşmesi ---	305
4. SONUÇ -----	337
KAYNAKÇA -----	345

SİMGELER VE KISALTMALAR

AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: çeviren
DEM	: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları
DEÜİFD	: Denizli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: editör/editor
eds.	: editors
FLSF	: Felsefe Dergisi
Fr.	: Fransızca
haz.	: hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İbr	: İbranice
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
N.	: number
nşr.	: neşir
s.	: sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfalar arası
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
teh.	: tehzip
tek.	: tekmil
ter.	: tercüme
thk.	: tahkik
trans.	: translate
ty.	: tarih yok
TYB	: Türkiye Yazarlar Birliği
UK	: United Kindom
USA	: United States of America

SUNUŞ

Dr. Şengül Özdemir'in *Gazâli ve Levinas Felsefelerinde Yüzleşme Ahlakı* adlı tez çalışmasının kitap formunda muhtemel okurlarıyla buluşmaya hazır hale gelmesi -kendi adıma- oldukça sevindirici. Lisans, yüksek lisans ve doktora aşamalarında öğrencim olan Dr. Özdemir'in danışmanlığında hazırladığı doktora tezinin Türk Felsefe Derneği (TUFED) tarafından 2021 yılı en iyi doktora tez ödülüne (bir başka doktora tez çalışması ile birlikte) layık görülmesi bu kitabın tarihine daha yayım öncesi bir başarı öyküsünü katmıştır. Elbette bu başarı öncelikle tezin akademik anlamda organize edilme tarzı ve kavramsal kurgusunun gelişimiyle alakalı. Ancak belki bundan daha fazla o tezin, farklı inanç kültürlerine ve tarihsel dönemlere ait iki düşünürün belli bir sorun ekseninde yüzleş(tiril)me imkanlarının sorgulanmasıyla da ilgilidir.

Kuşkusuz bu yüzleşme, yaşayan insanların belli bir zamansal-mekansal koordinatlar içinde yer alarak yüzleş(tiril)mesi değildir. Zaten biz yüzleşme derken iki insanın yüz yüze konuşmasını mı anlamalıyız? Veya kişilerin belli bir takım sorunlar ve gerçeklerle karşı karşıya bırakılmasını mı kastediyoruz yüzleşme derken? Gündelik hayat tecrübesi içinde ve mahkeme mekanlarında "yüzleşme" kelimesi ile genelde kastedilen bu olabilir. Ancak farklı dönemlere ve farklı inanç kültürlerine ait düşünürlerin yüzleş(tiril)mesi derken neyi anlamalıyız? Buna bağlı olarak yüzleşme ahlakı tabirini 'yüz', 'yüzleşme', 'ahlak' kelimelerinden hangisini merkeze alarak irdelememiz gerekir? Belki daha köklü sormalıyız sorumuzu: 'Yüz' derken neye odaklanmalıyız? Bu soruları sormak elzem, çünkü Gazâli ve Levinas felsefelerinde yüzleşme ahlakını araştırırken, onların yüzleşme ahlakı bağlamındaki düşüncelerini irdelemek ve karşılaştırmak bir şeydir; onların

tamamen öteki olarak görebilecekleri biriyle hangi yüz ile diyaloga girebileceklerini sorgulamak ayrı bir şeydir.

Akademik çalışmalarla az çok ilgilenen hemen her kişinin fark edebileceği ve çok muhtemelen fark ettiği bir temel husus şudur: Düşünürlerin araştırmalar arttıkça keşfedilen çok sayıda yüzü vardır. Bu elbette ‘Hiç kimsenin tek bir yüzü yoktur’ gerçeğiyle paralellik arz eden bir durum. Gazâlî dendiğinde akla hemen ‘Hangi Gazâlî?’ sorusunun gelmesi artık epeyce kanıksanmıştır. Zira kelimacı, filozof, mutasavvıf, devlet adamı (siyasi) sıfatlarıyla/rolleriyle çok sayıda yüzü olan bir düşünür olarak karşımıza çıkar Gazâlî. Buna göre Gazâlî ahlak sorunu bağlamında bir başka düşünür ile diyaloga girdiğinde hangi yüzü ile kendisini gösterecektir? Bu sorunun kritik boyutunu daha iyi anlamak için şu notu hemen düşmekte yarar var: Ahlak kavramı siyaset, hukuk, felsefe, kelam, tıp gibi alanlarla etkileşim içinde ele alındığında genelde o alanın kavramlarıyla inşa edilen ve belirlenen bir kurgu /şema içinde irdelenmektedir. Sözgelimi tıp ahlakı dendiğinde, genelde tıp biliminin normatif yapısı içinde kendisine yer açmaya çalışan bir ahlakı görürüz. Hukuk ile ilişkisinde hukukun normatif yapısı genel şema veya modeli belirler ve ahlak bu şema /model içinde çoğu kez hukuku meşrulaştırıcı bir unsura dönüştürülür. Dini ahlak derken de durum bundan farklı değildir.

Bu durumda Gazâlî gibi çok farklı yüzü veya görünümü olan bir düşünürün hangi yüzü, yüzleşme ahlakı için daha sahici ve kritik bir rol üstlenebilir? Burada dikkat çekmeye çalıştığımız hassas nokta şudur: Ahlak, kendisinden önce bir başka alanın kavramsal yapısı içinde ele alındığında daima izafi, bağımlı, ikincil ve hatta arızı (ilave, ek, supplement) olur. Belki bu durum bir bakıma Derrida’nın, Kant’ın estetik tasavvurunu kritik ederken işaret ettiği ergon (ana metin, yapı, sanat eseri)-parergon (çerçeve, ek, ilave) ikilemine benzemektedir. Ahlak, kendisinden önce bir başka zemine dayandırıldığında, bu zemin ahlak ötesi olacağı

için kaçınılmaz olarak ahlak, ahlak ötesi anlamında ahlak-dışı bir şeye yaslanmış olacaktır. Ahlak, ahlak dışı bir şeye dayandığında kendi ilke, kural ve dünyasının meşruiyetini özü (yapısı) gereği ahlaki olmayan bir şeyden alacaktır.

Buna göre az önceki sorumuza dönelim: Gazâlî'nin hangi yüzü, yüzleşme ahlakı için daha sahibidir? İster filozof, ister muta-savvıf, ister kelamcı, ister siyasi kişilik olarak ele alalım, Gazâlî'nin ahlak tasavvurunu ahlak öncesi bir kavramsal yapıyı (felsefe, tasavvuf, kelam, siyaset gibi) merkeze alarak irdelediğimizde, ahlak kaçınılmaz olarak ahlak dışı bir alana indirgenmiş olacaktır. Bu açıdan bakıldığında ahlak daha ziyade bir duvarın boya ve cilası, bir bedenın kıyafeti, bir mektubun zarfı gibi arka planında başka bir şeyi görünür veya fark edilir kılan yarı şeffaf veya şeffaf bir katman haline gelecektir. Bu durumda böylesi bir ahlak, yüzleşme ahlakı olabilir mi? Kısacası ahlak Platoncu anlamda bir görünüş veya arka plandaki bir şeyleri ön plan aracılığıyla gösterme eylemi midir? Yoksa çok daha farklı bir şey midir?

Peki, ahlakın kendisini doğrudan kalkış noktası haline getirmek istersek nasıl bir tablo karşımıza çıkar? Levinas'ın yapmaya çalıştığı şey ilk bakışta bu görünmektedir. Batı metafizik tarihinin hep hareket noktası olarak seçtiği özdeşlik ontolojisi (modern dönemde buna epistemoloji de dahil edilmiştir) yerine ahlaki kalkış noktasına dönüştürmeyi amaçlamıştır Levinas. Buna göre ahlak, kendisinden öncesi olmayandır. Bu durumda o kendisinden sonrası da olmayandır. Yani ahlak ne öncesi bulunabilir, ne de geride bırakılabilir bir şeydir Levinas için. O bu noktada yüz (face) kelimesini merkezî bir kavrama, daha doğrusu sonsuz bir tecrübeye dönüştürmeye çalışır. Ancak bu esnada ortaya bir tür yüz metafiziği çıkmaya başlar. Ne var ki yukarıda Gazâlî için sorduğumuz soruların benzeri Levinas için de geçerlidir. Levinas'ın hangi yüzü yüzleşme ahlakı için daha sahibi ve kritiktir?

Görebildiğim kadarıyla, yüzleşme ahlakı, ahlakın bir başka şeye indirgenmeksizin açığa çıkabildiği en temel tecrübe biçimidir. Ancak Levinas'ın yaptığı gibi yüzleşme ahlakı derken 'yüz' kelimesini merkeze aldığımızda, yukarıda işaret ettiğimiz üzere, 'Bu yüz, kimin hangi yüzüdür?' sorusuyla karşılaşmaktayız. Gazâlî, bir filozof, kelimacı ve sufi olarak 'yüz' ile en temelde Tanrı'nın yüz (vech, nur)'ünü anlıyorsa, esmaü'l-hüsna (Allah'ın isimleri yani yüzleri) bağlamında, hala benzer bir soru karşımıza çıkabilir: Allah'ın hangi yüzü (vech)? Buna karşın 'yüzleşme ahlakı' derken 'tarihsel hadise' (event, ereignis) olarak 'yüzleşme'yi mi merkeze almalıyız? Yoksa doğrudan 'Ahlakın kendisine ait (metaforik anlamda) bir yüzü var mıdır?' sorusunu mu sormalıyız? Bilgi eksikliğim nedeniyle yanılabilirim, ama görebildiğim kadarıyla 'Ahlakın kendisine ait bir yüzü var mıdır?' sorusu yani ahlakın kendisini bir yüz olarak tecrübe etme sorunu henüz irdelenmiş değildir. Etik başlığı altında yazılan felsefi yazılar, kısmen 'ahlakın kendisine ait bir yüzü var mıdır?' sorusuyla ilişkili görülebilir. Ancak bildiğim kadarıyla 'Ahlakı bir yüz olarak nasıl tecrübe edebiliriz?' sorusu henüz derinliğine sorulmuş değildir.

Dr. Şengül Özdemir'in elinizde kitap formunda olan tez çalışması, yukarıda kısaca değindiğim bazı soruları sormaya yönlendirmekte yani bir yüzleşme ahlakına doğru bizi hazırlamaktadır. Bu süreç doğrultusunda çalışmanın Gazâlî ve Levinas gibi çok önemli iki düşünürü merkeze alması son derece önemli. Zira bu düşünürler yüzleşme ahlakının 'Hangi yüzle yüzleşme?' ve 'Ahlakı bir yüz olarak nasıl tecrübe edebiliriz?' gibi problemleri beraberinde getirdiğini bize dolaylı olarak fark ettirmekte. O halde yazımızı son bir soru ile bitirelim: Ahlakın yüzüyle yüzleşmeden bir başkasıyla ahlaken yüzleşebilir miyiz?

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

Bilgi akışı ve iletişim sistemlerinin oldukça geliştiği çağımızda insan ilişkileri kaçınılmaz bir süreklilik ve yakınlık arz etmektedir. Bu durum sebebiyle küresel dünya, birbirinden oldukça farklı ve çeşitli dil, din, ırk, renk, kültür ve geleneğe bağlı insanların daha hızlı ve sürekli şekilde birbirleriyle yüzleşmesine sahne olmaktadır. Zira küresel dünyada insanlar arası mesafenin ortadan kalkması ve insanların birbirine yaklaşması, aynı zamanda insanların ahlaki olarak birbirleriyle nasıl yüzleşeceklerine dair bir kriz ortamı yaratmaktadır.

Bu kriz ortamında bilimsel, dinî veya geleneksel “üst anlatı”lara dair güvenin sarsılmasıyla birlikte akla dayalı her şeyin aydınlığa kavuşturulabileceğine dair iyimser mitosa olan güven de yitirilmiş görünmektedir. Zira bilimsel ve teknolojik gelişmelerle olumsal bir zemine kayan gerçeklikle ilişki tarzında postmodern düşünce, ahlaki hakikat hakkında nihilist tavra dikkatleri çekmektedir. Zira yüzleştiği sorunları spekülâtif bilinçte “özdeş” bir çerçeveye oturtup geleneksel “üst anlatı”lardan soyutlanarak çözmeyi varsayan ben merkezli ahlaki bilinç, bu nihilist tavır karşısında çaresiz görünmektedir.

Bu sorunu dikkate aldığımızda bilinç, küresel dünyada birbirinden farklı ve çeşitli pratiklerin birbirleriyle “daha iyi” olanı arayış etrafındaki ahlaki ilişkisinin nasıl anlamlandırılacağı problemiyle yüzleşmektedir. Nitekim günümüzde sıkça işittiğimiz nihilizm söylemleri, bilincin yüzleştiği sorunlarda her şeyi açıklığa kavuşturan mutlak aydınlatıcı zemin olduğu fikrinin sorgulanmasına sebep olmakta ve onun arızı karakterini gün yüzüne çıkarmaktadır. Başka bir deyişle nihilist söylemler, küresel çapta ortaya çıkan ahlaki sorunlar ve bu sorunların aydınlatılmasında

bilincin ancak arzı kaynak oluşturabileceğine işaret etmektedir. Bu durumda da nihilist söylemler, öncelikle bilincin her şeyi aydınlığa kavuşturan mutlak aşkın karakterine gölge düşürmüş görünmektedir. Günümüzde ahlaki olarak yüzleştiğimiz sorunlara da kaynaklık eden bu yorum tarzı, öteki merkezli söylem vasıtasıyla aşılmaya çalışılmaktadır.

Farklı pratiklerin ahlaki yüzleşmesine olanak tanıyan ahlaki bilincin imkânı, felsefe tarihinde genel olarak kabullenilmiş iki farklı rasyonel söylem etrafında anlandırılmaktadır. Birincisi, Aristoteles'in sistemleştirdiği varlığın "öz"üne referansla bilincin bir nevi şeffaflaştırılarak varlığın mahiyetine erişmeyi mümkün kılan mantıksal dilin rasyonel şemasıdır. İkincisi ise "öz" arayışından vazgeçilip bilincin her şeyin kesinliğinin bizzat kaynağı hâline gelebileceği varsayımına dayanan Descartes'in sistemleştirdiği matematiksel dilin rasyonel şemasıdır. Fakat hem mantıksal hem de matematiksel dil, somut varoluşsal dünyanın çeşitlilik ve farklılıklarından soyutlanmayı gerektiren ortak bağlayıcı bir dil sunmaktadır.

Ahlaki bilinci şekillendiren bu soyutlayıcı dil, ideal ve nesnel bir çerçeve sunduğundan farklı pratiklerin yüzleşmesinde hegemonyacı ve hiyerarşik bağlamı da beraberinde getirmektedir. Bu hegemonyacı ve hiyerarşik bağlamı, mükemmel, nesnel ve evrensel bir dil varsayımına dayanan yapay zekânın ne kadar ahlaki olabileceğine dair tartışmalar üzerinden de yeniden düşünebiliriz. Nitekim mükemmellik ve evrensellik idealiyle tasarımılanan yapay zekânın ötekilik fikrine ne kadar açık olduğu problem arz etmektedir. Dolayısıyla da yapay zekâ, bilincin soyutlayıcı karakterine dayalı bir ahlaki yüzleşmenin nihilist savrulmayı önleyecek gücüne karşı şüpheli tavrı desteklemektedir.

Bu bağlamda bu çalışma, bilincin arzı karakterinin nihilist savrulmadan korunup güçlendirilmesi için somut varoluşsal bağlamın ön plana çıkarılması gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu

sebeple ahlaki yüzleşmeyi, kendi felsefi geleneklerinin aksine soyutlayıcı bağlamdan ziyade somut varoluşsal bağlamdan hareketle tartışan Gazâlî ve Levinas düşüncesini ön plana çıkarmaktadır.

Çalışmanın ufku şekillenirken soru, öneri ve eleştirileriyle düşünce dünyasının zenginliğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Burhanettin Tatar'a destek ve emekleri yanında, hermenötik dersleriyle sanatsal ve fikrî paylaşım ortamı yaratarak entelektüel gelişimimize yaptığı katkılar için müteşekkirim. Burhanettin hocamın, doktora çalışma sürecinde hermenötik dersleri vasıtasıyla oluşturduğu Omü İlahiyat fakültesindeki disiplinler arası atmosfer, bu çalışmanın olgunlaşmasında çok önemli bir katkı sunmuştur bu sebeple hermenötik daireye katkı sunan tüm dostlarıma da canı gönülden teşekkür ederim. Çalışmanın yazım sürecinde destek ve katkıda bulunan ve çalışmanın düzenlenmesinde yardımcı olup zaman ayıran hocalarım Prof. Dr. Ahmet Çakır ve Dr. Öğr. Üyesi Hasan Atsız'a minnettarım. Ayrıca Dr. Fatma Sayın'a çalışmamızın son okuma sürecinde yaptığı katkılar için müteşekkirim. Çalışma döneminin maddi manevi bütün zorluklarını benimle paylaşan ve çalışmanın son okumasını yapıp daima bana destek olan eşim Doç. Dr. Faruk Özdemir'e teşekkür ediyorum. Bu çalışmanın yazım sürecinde her zaman beni destekleyen ve duasını esirgemeyen babam Pırağa Yaşar ve annem Emine Yaşar'a sonsuz teşekkürü borç bilirim.

Şengül ÖZDEMİR
Haziran 2021-Sinop